

**СОЦІАЛЬНО-ЕТИЧНІ ПОРТРЕТИ КНЯЗІВ
У РАДЗИВІЛІВСЬКОМУ ЛІТОПИСІ (СТАТТІ X–XI СТ.)**

Межжеріна Ганна Валентинівна
д-р філол. н., професор, професор
Національний авіаційний університет
м. Київ, Україна

Анотація: Виявлено повний корпус соціально-етичних портретів князів у статтях X–XI ст. Радзивілівського літопису, з'ясовано функціонально-семантичні особливості оцінних лексем, визначено рівень об'єктивності оцінки.

Ключові слова: Радзивілівський літопис, соціально-етичний портрет, князь.

Вступ. Незважаючи на те, що літописи є хронікою політичних подій, вони поєднують у собі елементи різних стилів, фрагменти інформаційної довідки, хвалебні панегірики, філософсько-релігійні вставки, короткі проповіді, мініюповідання, наближені водночас і до політичної хроніки, і до мемуарів тощо. Форми репрезентації князя – центральної фігури літописів Східної Славії XI–XIII ст. служать предметом аналізу переважно істориків та літературознавців і лише зрідка лінгвістів (насамперед в антропонімічному ракурсі). Нас цікавлять причини появи поряд з іменами окремих князів епітетів-означень *милостивьи, благовѣрньи, тихьи, зълъи* тощо, їх функціональне призначення, об'єктивність / необ'єктивність оцінки. **Ставимо за мету** виявити в статтях X–XI ст. Радзивілівського літопису повний корпус соціально-етичних портретів князів, з'ясувати функціонально-семантичні особливості оцінних лексем, за допомогою яких портрети змодельовані, визначити рівень об'єктивності літописної характеристики осіб.

Матеріали і методи. Дослідження проведено за власною методикою, апробованою в попередніх публікаціях («Людина в мовній картині світу часів Київської Русі» (2006), статті 2007–2022 рр.). Матеріалом є давньоруські прикметники та іменники XI ст. зі значенням моральної оцінки особи і сформовані за їх участі індивідуалізовані позитивні соціально-етичні портрети («благовѣрнии князь Рюрикъ») князів Київської Русі. Статті Радзивілівського літопису цитуються за виданням: Радзивиловская летопись. – Ленинград: Наука, 1989.

Результати і обговорення. Складена ченцем Нестором «Повість временних літ» входить до складу Радзивілівського літопису, висвітлює події до *852 року та події з *852 року до *1116 року, займає арк. 1–156 зв. Наводячи аргументи на користь південноруського походження Радзивілівського літопису, П. П. Толочко зазначив, що «постійний інтерес володимирських літописців до південноруських подій, їх надзвичайна інформативність <...> вказують, очевидно, на те, що вони мали київське походження. Нічого невірогідного у цьому припущенні немає, особливо якщо взяти до уваги, що літопис вівся при єпископській кафедрі, а практично усі ростовські і володимирські єпископи походили з ченців Києво-Печерського монастиря, або інших київських монастирів» [1, с. 68].

Найдавніший соціально-етичний портрет – портрет святої княгині Ольги (*893/894?–969) у статті *955 року, в якому у функції хвалебного епітета чотири рази використаний агіографічний термін др. *блаженый*: «бл(а)ж(е)наа Ольга искаша доброе пр(е)м(у)др(о)сти б(о)жъа <...> от возраста бл(а)жнаа Ольга искаша мудростию» (*955), «похорони бл(а)ж(е)ную Ольгу» (*969), «Защитил бо ес(ть) сию бл(а)ж(е)ную Ольгу» (*969). Літописець ужив др. *блаженый* не тільки в розповіді про хрещення кн. Ольги в Константинополі, а й у статті *969р. у посмертному панегірику. Тривалий період, коли княгиня жила за язичницькими нормами моралі, у літописі не позначений хвалебними епітетами. Використання др. *блаженый* у функції наскрізного епітета не тільки вказувало на те, що лише пізнавши істинного Бога, кн. Ольга знайшла щастя і

спокій, а й знаменувало початок її церковного, літургійного шанування.

У статті *1015 р. блаженним названо святого кн. Бориса: «слышав *бл(а)ж(е)наго* Бориса поюще заутреню», «извлекъ мечъ и пронзе по с(е)рдцю. И тако скончас(я) *бл(а)ж(е)ны* Борис». У концептуалізації образів святих братів-мучеників літописець дотримується субординації «старший брат Борис - молодший брат Гліб», використовує щодо Гліба семантично менш значущий епітет др. *послоушьливъ*, семантика якого лише частково розкриває особистість загиблого князя: «Гл-бъ <...> б- бо *послушливъ* о(т)цю» (*1015). Показово, що в Новгородському літописі хроніст робить прямо протилежний акцент, тричі називаючи кн. Гліба святим: «и сему убо *святому* лежашу» (*1015), «о възыскании телесе *святого*» (*1015), «послаша искать телесе *святого*» (*1015).

У портреті тмутороканського і чернігівського кн. Мстислава Володимировича (*бл. 983–1036) язичницьке уявлення про княжу честь поєднане з християнським. За свідченням літописця, князь прославився хоробрістю та щедрістю: «Бѣ же Мстиславъ <...> *храборъ* на рати, и *м(и)л(о)стивъ*, и любяше друж(и)не повелику, имѣниа не щадяше, и питѣа и ядениа не броняше» (*1036). Хвалебні епітети вжиті хроністом у посмертному панегірику одразу після повідомлення про те, що кн. Мстислав помер під час полювання: «Мстиславъ изыд(е) на ловы, и разболѣся, и умре» (*1036). Прославившись перемогою над косозьким князем Редедю в *1022 році («и выньзе нож, и зарѣза Редедю») і перемогою в Лиственській битві 1024 року («Мстиславъ <...> реч(е): “Кто сему не рад; се лежитъ сѣверянинъ, а се варяг, а дружина своя цѣла”»), а також завдяки роботі літописця, Мстислав із часом отримав прізвисько Хоробрий.

Багатокомпонентний портрет уперше з'являється у статті *1086 р. і належить волинському і галицькому князю Ярополку Ізяславичу (до*1050-1086, син великого київського кн. Ізяслава Ярославича). Ярополк став жертвою міжкнязівських інтриг; «як спадкоємець київського престолу він був небезпечним для великого князя Всеволода Ярославича, через що останній не

підтримав його у боротьбі з князями-ізгоями Ростиславичами. <...> Врешті волинський князь загинув під час чергової війни з Ростиславичами» [2, с. 354]. Після повернення з Польщі і примирення з Володимиром Мономахом, на шляху до Звенигорода Ярополк загинув від руки «проклятого Нерадця», найнятого, скоріше за все, кимось із Ростиславичів. Хроніст навів численні подробиці загибелі та поховання князя, включив у текст пряму мову («прободень быс(ть)», «Лежащу ему в возе, саблею с коня прободе», «реч(е) великим глас(о)мъ», «Ярополка вземши отроци на конь перед ся», «великъ плачь сотвориша над нимъ», «со пс(а)лмы и пѣсньми проводиша до монастыря» тощо), поєднав опис військових зіткнень із посмертним панегіриком і в такий спосіб підняв ідейно-емоційне напруження на найвищий рівень, перетворив літописну статтю на різновид невеликого оповідання.

Важливу функцію в концептуалізації образу Ярополка виконують хвалебні епітети-означення: «бѣше бл(а)ж(е)ныи кн(я)зь Ярополкъ кротокъ, смиренъ, брат(о)любець (вар. А.: братолюбець и нищелюбець)» (*1086). Ад'єктиви використані у складі частовживаного формульного словосполучення «кротъкъи и сѣмѣренныи» і словосполучення «братолюбець и нищелюбець», яке зрідка траплялося в пам'ятках. У «Словаре древнерусского языка (XI-XIV вв.)» уживання др. *братолюбець* в XI ст. не враховане. Після переліку чеснот Ярополка літописець повідомляє про його благодійність на користь церкви, зокрема, про те, що князь почав будувати церкву св. Петра (його поховали в Києві «въ ц(е)ркви с(вя)т(а)го ап(о)с(то)ла Петра, юже бѣ самъ нач(а) здати» - *1086) і передавав десятину до храму Богородиці («десятину дая с(вя)тѣи Б(огоро)д(и)цѣ от всѣх скоть своих и от жить на вся лѣта» – *1086). Імовірно, ідеться про Десятинну церкву в Києві [3], яка на той час була одним із осередків літописання. Загибель кн. Ярополка в літописі представлено як всенародне горе, що, з одного боку, свідчить про об'єктивність похвали, з другого – про сподівання митрополита Іоанна, священнослужителів і всіх киян на отримання Ярополком київської влади. Князь Ярополк шанується православною церквою серед святих Божих угодників.

У цій же літописній статті київський кн. Всеволод Ярославич, який згодом доєднався до боротьби з Нерадцем, отримав лише один хвалебний епітет *благовѣрными*: «И бежа Нерадецъ <...> И изидоша противу ему *бл(а)говѣрными* кн(я)зь Всеволод» (*1086).

Тмутороканський і новгородський кн. Гліб Святославич (?–*1078) після смерті батька (†1076) – великого київського кн. Святослава Ярославича втратив владу в Новгороді, а через два роки загинув: «убъен быс(ть) Глѣбъ, с(ы)нъ С(вя)тославль, в Заволочьи. Бѣ же Глѣбъ *м(и)л(о)стивъ* на убогия и *страннолюбивъ*, тщание имѣа ко ц(е)рквамъ, тепль на вѣру и *кротокъ*» (*1078). Семантика давньоруських *милостивыи*, *страннолюбивыи*, *кроткыи* імпліцитно вказує на те, що Гліб став жертвою інтриг, які розгорілися навколо боротьби за новгородський стіл.

Великі київські князі Ярослав Володимирович (бл. *983–1054, Ярослав Мудрий) і Володимир Всеволодович Мономах (*1054–1125) отримали перший хвалебний епітет-означення ще за життя: кн. Ярослав – за три роки, а кн. Володимир Мономах – за двадцять вісім років до смерті. В обох випадках літописець ужив один і той самий хвалебний епітет *боголюбивъ*, який водночас означав «такий, який любить Бога; богоугодний; благочестивий» і «угодний Богові; якого любить Бог»: «*Б(о)голюбивому* князю Ярославу» (*1051), «Володимиръ ж(е) *б(о)гълюбивъ*, любовь имѣа ко с(вя)щ(е)н(и)ческому чину, и мнишескии чинъ любя, и страныа, и нищаа накормляше и напоаше, аки м(а)ти дѣти своа» (*1097).

Київського князя Ізяслава (*1024–1078, син Ярослава Мудрого) хроніст називає незлюбивим і підтверджує об'єктивність своєї оцінки реальними фактами: «Ізяславъ <...> *незлюбивъ* нравомъ <...> не воздая зла за зло; колько бо ему сотвориша кияне: самого выгнаша, а дом его разграбиша, и не възда противу тому зла» (*1078). За припущенням М. О. Сайнакова, імовірною причиною позитивної літописної оцінки князя, який порушив клятву хрестоцілування, був неосуд літописцями князів-ізгоїв: «Ізяслав, хоча й переступав хрестоцілування, заслужив у літописця на позитивну

характеристику. І, можливо, саме завдяки тому, що часто був вигнанцем. Спочатку його вигнали кияни, потім брат Святослав. <...> Церковні літописці ставилися до князів-ізгоїв співчутливо, як до ображених, таких, що потребують захисту» [4, с. 117]. Використання рідковживаного др. *незълѡбивыи* не тільки акцентувало увагу на позначуваній рисі характеру кн. Ізяслава та індивідуалізувало його портрет, а й виражало християнську ідею захисту скривджених.

Висновки. У результаті проведеного аналізу виявлено повний корпус позитивних індивідуалізованих соціально-етичних портретів князів у статтях X–XI ст. Радзивілівського літопису. Оцінку у вигляді епітетів-означень отримали десять князів: свята княгиня Ольга, святі князі-мученики Борис і Гліб, кн. Мстислав Володимирович, кн. Ярополк Ізяславич, кн. Всеволод Ярославич, кн. Гліб Святославич, кн. Володимир Мономах, кн. Ярослав Володимирович (Ярослав Мудрий) та його син кн. Ізяслав Ярославич. Портрети містяться в літописних статтях *955–1086 рр. Багатокомпонентний портрет належить кн. Ярополку Ізяславичу, портрети інших князів утворені за допомогою одного-двох хвалебних епітетів. У функції хвалебних епітетів-означень поряд з іменами князів виступає дванадцять позитивно конотованих лексем: ад'єктиви *благѡвѣръныи*, *блаженныи*, *боголюбивыи*, *крѡтъкыи*, *милостивыи*, *незълѡбивыи*, *послоушьливъ*, *сѣмѣренныи*, *страньнолюбивыи*, *хѣрабѣрыи* і субстантиви *братолюбѣць*, *нищелюбѣць*. Семантичне ядро становлять ад'єктиви *блаженныи* (сім уживань), *боголюбивыи* (два вживання), *крѡтъкыи* (два вживання), *милостивыи* (два вживання). Лексеми маркують християнські чесноти: любов до Бога, праведний спосіб життя (*благѡвѣръныи*, *блаженныи*, *боголюбивыи*), смирення (*крѡтъкыи*, *послоушьливъ*, *сѣмѣренныи*), доброзичливість, любов до ближніх, всепрощення (*братолюбѣць*, *незълѡбивыи*), великодушність, чуйність, схильність допомагати нужденним (*милостивыи*, *страньнолюбивыи*, *нищелюбѣць*). Функціональне призначення агіографічного терміна др. *блаженныи* в портреті кн. Ольги вказує на початок її церковного, літургійного шанування. Семантика й особливості використання хвалебних

епітетів-означень у портретах св. кн. Гліба, кн. Ярополка Ізяславича, кн. Гліба Святославича, кн. Ізяслава Ярославича свідчать про те, що серед представників світської влади й духовенства панувало співчутливе ставлення до князів, які були несправедливо ображені в родині та стали жертвами міжкнязівських інтриг. Кількість, структура, семантичний обсяг соціально-етичних портретів князів у статтях X–XI ст. Радзивілівського літопису дають підстави для висновку про те, що літописець з обережністю і політичною відповідальністю підходив до вживання хвалебних епітетів-означень поряд з іменами князів, спирався на перевірені факти життя князів, враховував політичні обставини та релігійні чинники.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Толочко П. П. Літописи Київської Русі. – Київ: Київ. акад. євробізнесу, 1994. – 85 с.
2. Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2006. – 782 с.
3. Архиепископ Димитрій (Рудюк). Історія Десятинної Церкви. «Мати церков руських» // <https://gradleva.com/news/istoriya-desyatynnoyi-tserkvy> (дата звернення: 17.10.2022).
4. Сайнаков Н. А. Изгойство и маргинальность в социальном пространстве Древней Руси // Вестник Томского государственного университета. – 2017. – № 414. — С. 114–120.